

Məmmədova Nigar Oruc qızı
ADPU, XDM-nin müəllimi
mamedovanigar90@gmail.com
orcid=0000-0003-0401-3629

QƏRBİ AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA İŞTİRAK ETMİŞ LEKSİK ELEMENTLƏRİN MAHMUD KAŞĞARI “DİVAN”INDA İZLƏRİ

Annotasiya: Tarixin müxtəlif dövrlərində meydana gəlmiş Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tərkibində elə leksik elementlərə təsadüf edirik ki, onların XI əsrin dahi türkoloqu Mahmud Kaşğarının “Divan”ında da rast gəlirik. Qərbi Azərbaycan toponimlərinin leksik tərkibi qədim türk mənşəli müxtəlif leksik elementlərlə zəngindir və onların araşdırılması təkcə forma və məzmun resurslarının müəyyənləşdirilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda xalqın qədim təsəvvürü, dünyagörüşü, məskunlaşması və s. barədə məlumat tapmağa da imkan yaradır. Ərazinin toponimik sistemində müxtəlif anlayışların ifadəçiləri olmuş leksik elementlərin bir qismi öz ilkin formasını saxlamış, bir qismi isə müəyyən fonetik dəyişikliyə uğramışdır. Bununla belə, bəzi toponimlər müxtəlif səbəblər üzündən bir şəkildən başqa şəkllə salınmış, mənsub olduqları dilin, şivənin yaşadıkları dövrün xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmışdır. Türk dillərinə aid qədim lüğətlərdən olan Mahmud Kaşğarının “Divan”ında Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tərkibində iştirak etmiş leksik elementlərin araşdırılması Azərbaycan onomologiyasında olduqca mühüm linqvistik əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Leksik elementlər toponimlərin etimoloji təhlilini doğru-düzgün vermək üçün ən universal açar rolunu oynayır. Coğrafi relyef bildirən termin səciyyəli leksik elementlər dilin lüğət tərkibində özünə möhkəm yer tutduğu kimi, toponimlərdə çox yaxşı mühafizə olunmaqdadır. Coğrafi terminoloji leksikanın qədim lüğətlər əsasında hərtərəfli araşdırılması, toponimik adların tarixi- tipoloji təhlili və onların elmi şəkildə ümumiləşdirilməsi aktualıq kəsb edən problemlərdən biridir.

Məqalədə tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir.

Məqalədə Qərbi Azərbaycan toponimlərində iştirak etmiş terminoloji leksik elementlərin Kaşğari “Divan”ında paralellərinə diqqət yetirilir.

Açar sözlər: İndiki Ermənistan, türk-Azərbaycan mənşəli toponimlər, toponimlərin tərkibində iştirak etmiş leksik elementlər, Mahmud Kaşğari “Divan”ı.

Annotation: We come across such lexical elements in the West Azerbaijani toponyms that appeared in different periods of history, which we also find in the "Divan" of Mahmud Kashgari, a brilliant Turkologist of the XI century. The lexical composition of the toponyms of Western Azerbaijan is rich in various lexical elements of ancient Turkic origin, and their research is not limited to the determination of form and content resources, but also the ancient imagination, outlook, settlement, etc. of the people. also provides an opportunity to find information about Some of the lexical elements, which were expressions of different concepts in the toponymic system of the area, kept their original form, while some of them underwent certain phonetic changes. However, some toponyms were shaped differently due to various reasons, adapted to the characteristics of the language they belong to, the dialect of the period in which they lived. Examining the lexical elements included in the toponyms of West Azerbaijan in Mahmud Kashgari's Divan, one of the ancient dictionaries of Turkic languages, is one of the most important linguistic issues in Azerbaijani onomology. Lexical elements play the role of the most universal key to give the correct etymological analysis of toponyms. As well as the characteristic lexical elements of the term denoting geographical relief, they have a strong place in the

vocabulary of the language, and are very well preserved in toponyms. Comprehensive research of the geographical terminological lexicon based on ancient dictionaries, historical-typological analysis of toponymic names and their scientific generalization is one of the urgent problems.

Historical-comparative method was used in the article.

The article focuses on the parallels of the terminological lexical elements involved in the toponyms of West Azerbaijan in the Kashgari "Divan".

Key words: Modern Armenia, toponyms of Turkish-Azerbaijani origin, lexical elements included in toponyms, "Divan" of Mahmud Kashgari.

Giriş

Müxtəlif köklü, müxtəlif formalı, semantik cəhətdən bir-birindən fərqli toponimik adların tarixən formalaşmasında xeyli sayda terminoloji leksik elementlər aktiv iştirak etmişdir. Artıq onomologiya sahəsində qəbul olunmuş bu gerçək fikrin reallığını Qərbi Azərbaycan ərazisindəki saysız-hesabsız türk mənşəli toponimlər də təsdiqləyir. Toponimlərdə coğrafi relyef və terminoloji leksik elementlərin iştirakı qanunauyğun hallardan olub bu torpaqlarda ən qədim türklərin yaşamasında xəbər verir. Həmin leksik elementlərin Mahmud Kaşğari "Divan"ında da mövcudluğu toponimlərin etimoloji təhlilini vermək işini də bir növ asanlaşdırır. Məsələn, "qızıl" leksik elementi Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemində təkrarlı və təkrarsız olaraq 93 coğrafi adın birinci komponenti yerində işlənmişdir. Sayın çoxluq təşkil edən bu qədim adın içərisində Qızılağıl məzrəsi (Karbi nahiyəsi), Qızılvəng (Göyçə mahalı), Qızılqışlaq (Sürməli mahalı) yer-yurd adlarının ikinci komponentindəki "ağıl", "vəng", "qışlaq" leksik elementləri şivə səciyyəlidir. (1, 202-203). Qızılağıl məzrəsi toponiminin birinci komponentindəki "ağıl" leksik elementi Azərbaycan dilinin Çəmbərək, Dərələyəz, Vedi, Zəngibasar, Balakən, Biləsuvar, Cəbrayıl, Zəngilan, Şəki dialekt və şivələrində "qışlaqda qoyunlar üçün qamışdan tikilən yer, tövlə" mənalarında işlənir. (2, 35; 3, 14) Toponimin birinci komponentindəki həm "qızıl" sözü, həm də "ağıl" şivə elementinə Mahmud Kaşğarinin "Divan"ında rast gəlirik və mənbədə "qızıl" sözü "qırmızı", "ağıl" sözü isə "qoyun yatağı, qoyun küzü; qoyun qığı" (Oğuzca) mənalarındadır. (4,21) "Qızıl" sözü "qırmızı" mənasında Kaşğari "Divan"ında aşağıdakı cümlədə də işlənmişdir: "Mərl Məngizlig"= qırmızı bənizli (5, 316) Qızılağıl məzrəsi toponiminin mənası "qızıl" (qırmızı) ağıl" adlı yerdə məzrə (əkin yeri) deməkdir. Kənd tarixən qırmızı ağıl olan yerdə salındığından belə ad almışdır. Qızılvəng toponiminin ikinci komponentində işlənmiş "vəng" leksik elementi Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz şivəsində "kilsə, abidə" mənasında işlənir (2, 401). Qızılvəng adlı kənd tarixən vulkan mənşəli qırmızı rəngə çalan yerdə salındığına görə belə ad almışdır. Həmin toponimdə də "qızıl" leksik elementi "qırmızı" mənasında işlənmişdir. Kaşğari qeydə aldığı bir şeir mətnində də "qızıl" sözü "qırmızı" mənasındadır:

"Kutun sini çoğıladı,

Turqut bəyin yağıladı,

Kam açıb yağıladı,

Boyun şavan kızıl şağdı"

Tərcüməsi: Kutun sini bağırıldı-çağırıldı,

Turqut bəy ilə düşmən oldu,

Qanı axıb çağladı,

Boynuna suyu qızılı şağdı (5,286).

Qızılqışlaq toponiminin ikinci komponentində çıxış edən “qışlaq” leksik elementi Kaşğari lüğətində qeydə alınmış “qışlanacaq yer” mənası göstərilmişdir. (4, 296) Çağdaş türkcələrin əksəriyyətində “qışlaq” sözü “qış”+ (kök) – “laq” (şəkilçi) modeli əsasında yaranmışdır. “Qış” ismindən “qışlaq” feili düzəldilmiş, ondan da “qışlaq” sözü əmələ gəlmişdir və mənası “qış yurdu” deməkdir. Qızılqışlaq toponimi coğrafi relyeflə bağlı olaraq yaranmış və mənası “qırmızı torpaqda, yerdə kənd” anlamını bildirir. “Şumer- türk sözləri lüğəti”ndə göstərilir ki, “qışlaq” sözü “kıstak” fonetik tərkibində və “kənd” mənasında qədim şumer və qırğız dillərində işlənmişdir. (6, 258)

1590-cı ilə aid “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə Rəvan əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində Qızılviran” adlı yaşayış məntəqəsi qeydə alınmış və həmin mənbədə kəndin adının “Həsəngözü” adlandığı da göstərilmişdir. (2, 190) “Həsəngözü” isə “Həsənküzü”, yəni Həsən adlı şəxsə məxsus küz “payız otağı”, “küzlek” mənasındadır (1, 203). Kaşğari “Divan”ında “küz” sözü “payız” mənasında işlənmişdir (4, 362). “Küz” sözünün bir atalar sözündə işləndiyini də Kaşğari qeydə almışdır: “Küz gəliyi yayın bəlgülüg = Payızın gəlişi yazdan bəllidir” (5, 160). “Küz” sözü Ordubad dialektində, İmişli, Qax, Borçalı şivələrində “payız”, Bakı, Ordubad dialektlərində, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Biləsuvar, Cəbrayıl, Cəlilabad, Kürdəmir, Şərur, Yardımlı, Laçın, Saatlı, Salyan, Şəmkir, Tovuz, Zəngilan, Zərdab, Basarkeçər, Dərələyəz, Qarakilsə, Meğri şivələrində “quzu saxlanılan üstü örtülü yer” mənalarda işlənir (3, 271).

Qərbi Azərbaycanın Hamamlı rayonu ərazisində “qızıl” və “örən” sözləri əsasında formalaşmış mürəkkəb sturuktura malik Qızılörən toponimi qeydə alınmışdır (1, 206). Qızılörən adlı yaşayış məntəqəsi İrəvan əyalətinin Göyçə mahalında da olmuşdur (1, 286). Toponimdə iştirak edən “qızıl” və “örən” sözləri Kaşğari lüğətində vardır. Lüğətdə “örən” sözünün “hər şeyin pisi” (Oğuzca) mənası göstərilmişdir. (4, 412) Kaşğari “örən” sözü haqqında yazır: “Hər şeyin pisi: Xaraba” Bu sözün fars dilindən alınmış olduğu fikrindəyəm. Çünki farsca xarab olan şeyə “viran” deyirlər. Oğuzlar farslarla çox qarışmış olduqları üçün bir çox türkcə sözləri unutmuşlar, əvəzində farsca sözlər işlədirlər. Bu da həmin qəbildəndir” (5, 144). Azərbaycan dilinin şivəsində “örən” sözü 4 mənada işlənir: 1) “Yoxsul, heç bir avadanlığı olmayan” (Meğri); 2) “Torpaq” (Ağbaba); 3) “Çox otlanmaq nəticəsində otu qurtarmış, otsuzlaşmış yer” (Qarakilsə); 4) “Əkilməmiş sahə, yer” (Qafan) (2, 292). “Örən” sözü üçüncü mənasında (çox otlanmaq nəticəsində otu qurumuş, otsuzlaşmış yer) mənasında Cəbrayıl, İmişli, Zəngilan şivələrində də işlənir (3, 388). Qızılörən toponiminin mənası “əkilməmiş sahədə salınmış kənd, yaşayış məntəqəsi” deməkdir.

“İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə Qərbi Azərbaycanın Karbi nahiyəsində Oranca məzrəsi adlı oronim qeydə alınmışdır (7, 47). İcmal dəftərində məzrənin nahiyənin Tərkəqat kəndinə məxsus olması göstərilmişdir. Mahmud Kaşğarinin lüğətində “oran” sözü “yer, məqam, mövqe, məkan” mənalarda işlənmişdir: ol am oradab koptırdı= O, onu yerindən qopardı, durquzdu” (8, 17). Lüğət müəllifi “Divan”da “narı onun” birləşməsinin “gor, məzar, qəbir” mənalarda olduğunu söyləmiş və bir şeir mətnində də vermişdir:

“Bezmiş sən bil,

Yulnquk tapar karınka,

Kalmış tuvaq adhinmaq

Kirsə nara orunca

Tərcüməsi: “Bil, verdiyin sənindir, İnsan tapar gödənə, Qulun mal özgənindir, Girsə yarı torpağa” (5, 210). Orunca məzrəsi oroniminin mənası “quru torpaqda əkin sahəsi” deməkdir. Oronimin tərkibində mühafizə olunmuş “orun” sözü çağdaş Azərbaycan ədəbi dilində və dialektlərində arxaıkləşmişdir. “Məzrə” sözü isə ərəb dilindən alınmış leksik vahid kimi dialektlərdə “əkin yeri” mənasında işlənir. “Məzrə” sözü ərəb dilinə məxsus olduğuna görə Kaşğari bu leksemi qeydə almamışdır. Qədim türkcədə “orun” sözünün nisbi sinonimi olan “yer” sözü də işlənmişdir. “Yer” sözü “yer, yer üzü, ərazi, ölkə”, “üz”, üst, yuxarı (hissə) mənalarında qədim türkcədə başa düşülmüşdür (9, 257). Orxon-Yenisey abidələrində də “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında “Onun sözü” yer mənasında işlənmişdir. (10,201;11) Əsgri türkcələrdən türk, kırım, tatar, qaraqalpaq, qumuq, Kabardibalkar, qırğız, özbək, qazax, naqay dillərində “orun” fonetikasi ilə “orun”, tatar dilində “urun” başqırd dilində oron, altay, dilində oron, çuvaş dilində vıran, uyğur dilində uran fonetik tərkibində işlənərək “vilayət, yer, məqam, mövqə, məkan” anlamını bildirir. Bu söz qaraqalpaq, başqırd, çuvaş dillərində “yaşayış, qonaq, dayanacaq sahəsi” anlamında bildirir və ən qədim şumerçədə bu anlama təsadüf olunur. “Yataq yeri” anlamı əsgri türkcə, qumuqca, qaraqalpaqca, qırğızca, noqayca, özbəkca, uyğurca, altayca səciyyəvidir. “Taxt” mənası isə şumer dili Azərbaycan və əsgri Türkiyə türkcəsi üçün xarakterik olmuşdur. “Mal-qara çəpəri” mənası ən qədim şumerçədə Azərbaycan, türk, qaraqalpaq, çuvaş dillərində işlənmişdir. (6, 275)

Qərbi Azərbaycan mikrotoponimlərin tərkibində coğrafi relyef bildirən kır, qır leksik elementi işlənmişdir. Dərələyəz mahalının Keşkən rayonu ərazisindəki bozqır oronimini buna nümunə göstərə bilərik. Türklərdə yaşayış yeri əkin-biçin sahələrindən fərqləndiyi kimi, onların adını bildirən sözlər də bir-birindən fərqlənmişdir. Təbii ki, torpaq sahəsi fərqli olmuşdur: quru, sulu, kələ-kötür, dağlıq, səhralıq, düzənlik və s. Bu mənada türk dillərində kır sözü də işlənmişdir. Mənbələrdə kır sözü “ çöl, düz, bozqır”, “düzənlik, düzəngah, düzən, düz yer”, “xam torpaq, xam sahə, xam yer”(türk dillərində), çay kənarı, çay qırağı” (altay, qırğız, qazax dillərində) və s. mənalarda işlənmişdir. (12, 42)

V.V.Rodlov türk dillərindəki dil faktları əsasında kır sözünün aşağıdakı mənalarını vermişdir:

I. “Qıraq, kənar” mənası: kazan dilində ostal kırı-stolun qırağı, kazan dilində kitab kırı- kitabın kötüyü, kazan dilində kırında-qırağında// kənarında, teleut dilində oyaktan kırı- stəkanın ağızı// kənarı// qırağı (13, 732).

II. “Çox kənar, sahil, qıraq, quru”, “dağın pipiyi” mənaları (14, 485;13, 733).

III. Qırğız dilində İrtiş ilə Balkaş arasındakı dağlıq yer kır adlanır. (13, 733)

IV. Kazan dilində “çöl, sahə”, “tarla, zəmi” mənaları. (13, 733).

V. Şor dilində “yüz dəfə, yüz qat” mənasında uşqır- üç dəfə; toğuz kır- doqquz dəfə (13, 733)

Azərbaycan dilində qır (/kır) yağ, qır (\kır) duz ifadələri işlənir ki, buradakı qır sözü Kır sözünün şor dilindəki mənası ilə çox yaxındır.

VI. Kır sözü saqay, kaybal, şor, osmanlı dillərində “boz, boz rəngli” mənalarını bildirmişdir. Kır at (şaqay dilində) -çal at; boz kır (osmanlı dilində)-açıq boz. (13, 734). V.V. Rodlovun osmanlı dilindən qeydi aldığı boz kır sözü elə “çöl, düz, bozqır” mənasını bildirən bozqır sözüdür.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, qədim türklərdə yaşayış yerlərində yurtlardan istifadə olunmuşdur. Yurta sözü yurd sözü ilə əlaqəlidir. V.V.Rodlov yurd sözünün və onun türklərdəki yurt variantının yut şəkilində tarançin dilində “xalq, camaat, el, adamlar, insanlar” mənasında olduğunu qeyd etmişdir. (13, 562). 1590-cı ilə aid Türkcə mənbədə İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında Kanaki adlı yaşayış məntəqəsi qeyd alınmışdır. (1, 287). Həmin toponimin 2-ci komponentində iştirak etmiş “kır” leksik elementi “kır”, “qır” sözlərinin fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Türkdilli toponimlərin sonunda kır-qır elementinin iştirakı səciyyəvi haldır. Türkmənistanda aq kır, qara kır, altayda atkır, kakasiyada tasdı kır və s. toponimlər buna misal ola bilər. (15, 327, 328). “Kır” sözü Mahmud Kaşğarinin “Divan” da qır; alçaq dağ; açıq yer mənasında işlənmişdir. (4,290). “Qır” sözü Qərbi Azərbaycanın Ağbaba və Basarkeçər şivələrində “otlaq, dəmyə” mənalərini bildirir. (2, 244)

Nəticə. Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tərkibində mühafizə olunmuş bəzi leksik elementlərin M.Kaşğari “Divan”ındakı leksik vahidlərlə və adların şivə areallarında işlənmə xüsusiyyətləriylə qarşılaşdırıb müqayisəli tipoloji aspektdə təhlilini vermək üçün zəngin material mövcuddur. Toponimlərin minilliklər ərzində nəsilədən nəsilə ötürülüb yaşanmasında, zənginləşməsində həm M.Kaşğari lüğətində qeyd alınmış leksik vahidlərin həm də onların Azərbaycan şivələrindəki paralelləri olduqca mühüm rola malik olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, “Nafta-Pres”, 1998, 452 s.
2. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası, Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 440 s.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 568 s.
4. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk, IV cild, Bakı, “Ozan”, 2006, 252 s.
5. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk, III cild, Bakı, “Ozan”, 2006, 400 s.
6. Hüseyinli N., Məmmədova J. Türk dillərinin genologiyası: şumer-türk leksik paralelləri. Bakı, “Nağıl evi”, 2012, 356 s.
7. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı, “Elm”, 1996, 184 s.
8. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk, Bakı, “Ozan”, I cild, 2006, 512 s.
9. Древнетюркский словарь, Ленинград, “Наука”, 1969, 669 с.
10. “Kitabi Dədə Qorqud” ensiklopediyası II cild, Bakı, “Yeni nəşrlər evi”, 2000, 330 s.
11. Şumer əlifbası, piktoqrama \\ http //www/gocshin.ru/linguistics/scripts/egyptian/html.
12. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Санкт- Петербург, 1871, II м.
13. Радлов. В.В. Опыт словаря тюркских наречий, Санкт- Петербург, 1989, II т, I част.
14. Древнетюркский словарь, Ленинград, “Наука”, 1969.
15. Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов. Москва 1984